

ZIN IN/EN WERK

EEN SYSTEMATISCH-THEOLOGISCHE REACTIE

In de stellingen van Jonneke Bekkenkamp over 'Geloven omdat het werkt' zijn verschillende thema's te onderscheiden, waarvan ik er één hieronder aan een nadere beschouwing onderwerp vanuit mijn discipline van de systematische theologie, namelijk het effect van religie op werk. Ik betrek daarbij zoveel mogelijk de thema's van 'openheid als het onbeheersbare geheim van religie', en 'feeling good' als belangrijk element voor Vrouwenstudies Theologie'. Ik sluit af met enkele conclusies.

Het effect van religie op werk

Tot nu toe is de bijdrage van feministische theologie aan het onderwerp *Zin in/en werk* nauwelijks zichtbaar en weinig specifiek, stelt Bekkenkamp. Een klein onderzoekje mijnerzijds bevestigt haar waarneming. Op het terrein van de systematische theologie vond ik alleen in Dorothee Sölle's scheppings-theologie, *God heeft mensen nodig*, enkele hoofdstukken gewijd aan het thema.¹

Wat zou die specifieke kennis van Vrouwenstudies Theologie met het oog op dit onderwerp van werk en spiritualiteit kunnen inhouden? Heeft Vrouwenstudies Theologie niet in de achterliggende decennia het een en ander aan perspectieven en inhouden ontwikkeld die *geëxtrapoleerd* kunnen worden richting genoemd onderwerp?

Bekkenkamp wil eerst maar eens flink huishouden in de inboedel van de grote religieuze tradities. De 'rommel' eruit, dat wil zeggen de seksistische en racistische en anderszins gewelddadige boodschappen eruit, want dat belemmert het zicht op wat voor feministen werkelijk bruikbaar is voor de ontwikkeling van specifieke kennis in relatie tot de vragen van werk en zin. Met Cameron wil Bekkenkamp daarom zoeken naar 'woorden en begrippen die openen in plaats van dichtslaan'. In de bespreking van het werk van Cameron, Ofman, Schuijt en Burns, komen woorden naar voren, die voor Bekkenkamp kernwoorden lijken te worden voor wat goede, te beogen effecten zouden moeten zijn van een feministisch-georiënteerde visie op de verhouding spiritualiteit en werk. Dat zijn dan formuleringen als 'deblokken' of 'de weg vrijmaken', 'balans vinden van kernkwaliteiten en

---

¹ D. Sölle en S.A. Cloyes, *God heeft mensen nodig. Een theologie van de schepping* (vert. van, *To Work and to Love / A Theology of Creation*, Philadelphia: Fortress Press 1984), Baarn: Ten Have 1984, 1985².

uitdagingen', 'ontdekken en cultiveren van drijfveren tot bezieling' en 'je goed voelen door correctie van je gedachten'.

Ik kan het wel met Bekkenkamp eens zijn dat effecten als deze - er zijn ongetwijfeld andere denkbaar - gewenst zijn binnen een feministisch-georiënteerde spiritualiteit. En ook dat het mogelijk moet zijn ze te verbinden met het traditioneel christelijk erfgoed. Maar hier, bij die verbinding ligt een punt waar ik een kritische kanttekening dan wel aanvulling wil maken. Terugblikkend op de theologische opleidingen en bestaande theologieën wil Bekkenkamp vooral de vaardigheden aan de orde stellen die nodig zijn om inzicht te hebben in de traditioneel christelijke boodschappen en de effecten daarvan. Theologiestudenten moeten leren kritisch te kijken naar die effecten en leren te onderscheiden 'tussen feitelijke en gewenste (gewenst door wie? AvdK) effecten van boodschappen'. Vrouwenstudies Theologie zou hierop moeten inzetten als het gaat om de thematisering van zin en werk.

Dit doet me denken aan de ontwikkeling van een hermeneutiek van *suspicion* die door verschillende feministische theologes - ik volsta met het noemen van Elisabeth Schüssler Fiorenza - al jaren wordt voorgestaan. Die *suspicion* wordt ingezet tegen traditionele geloofsinhouden en theologische concepten. Als het gaat om de articulatie van wat vandaag tot de kern van theologische activiteit behoort, is dat inderdaad een kernelement. Maar moet het ook de invalshoek zijn voor de vragen van werk en zin, of is hier ook aandacht voor een ander aspect van de christelijke traditie ter zake? Ik meen van wel en doel dan op de *normativiteit* en bijbehorende *socialisatie* die inherent is aan religieuze tradities. Natuurlijk zijn cognitiviteit en normativiteit nauw met elkaar verbonden. Het gaat mij er nu om dat de voornaamste focus bij het nadenken over zin en werk niet de cognitiviteit maar de normativiteit van de traditie zou moeten zijn, anders komen bepaalde aspecten van *hoe* een mens in haar/zijn werk staat niet in beeld. Want dit laatste moet toch het aandachtspunt zijn als je iets wilt zeggen over hoe religie doorwerkt in de manier waarop mensen met arbeid bezig zijn. Opruimen van foute cognities lijkt mij niet het eerste en meest wezenlijke als het gaat om een feministische visie op zin en werk.

Met mijn suggestie aandacht te schenken aan normativiteit en het werkend zelf ben ik beland bij het terrein van de arbeidsethiek. In de protestantse wereld is de oude arbeidsethiek ooit treffend door Max Weber geformuleerd in de uitdrukking *innerweltliche Askese*. Ik zie af van een uitgebreide typering hiervan maar wijs op de ideeën daarin over *karakter*

zoals die in de arbeid tot uitdrukking moesten komen.² Weber beschrijft dit aan de hand van leven en werk van de diplomaat, uitvinder en staatsman Benjamin Franklin. Franklin is bereid tot zelfdiscipline en zelfverloochening, zulks om zijn Schepper zijn goede bedoelingen te laten zien en aldus recht op toekomst te verwerven. Die overigens nooit zeker is, omdat zij rust in het kennen van God wat voor een mens verborgen is. Iemand met dit karakter spant zich mateloos in, zonder te kunnen genieten van wat hij of zij voor elkaar krijgt. Het is immers niet zeker of God het wel wat vindt. Die onzekerheid maakt dat men voortdurend bang is om *niet goed genoeg* te zijn. Het hele leven wordt daardoor een eindeloze zoektocht naar erkenning door anderen en naar waardering voor zichzelf. 'Alles in het heden wordt als een middel tot een laatste doel behandeld, niets is belangrijk om wat het op zichzelf is'.³ Dit gedreven type gaat gebukt onder het belang dat hij of zij aan zijn/haar werk hecht. Discipline, van oorsprong een goede eigenschap, verwordt tot een soort zelfstraffing.

De scharnier waarop dit denken over het werkend zelf draaide, was Calvijns leer van de *predestinatie*, waarin alle menselijk zwoegen nooit de gunst van de Schepper kan helpen verwerven en men veroordeeld is tot levenslange zelfrechtvaardiging.

Ook al zal bij veel protestanten de achtergrond van het Calvinse predestinatiedenken geen enkele rol meer spelen en is Calvijns visie veelvuldig gekritiseerd en gecorrigeerd in de vorige eeuw, toch is het stempel dat de in het verlengde hiervan ontstane arbeidsethiek zette op de socialisatie van protestantse gelovigen nog steeds aanwezig. Nieuwe vormen van arbeidsethiek, waarin bijvoorbeeld teamwork een hoofdrol speelt, hebben dat niet uit kunnen bannen. Daarom stelde ik dat het elimineren van bepaalde cognities ontoereikend is als het gaat om het thema 'werk en zin'. De destructieve drive die ingesleten is in het protestantse karaktertype moet aangepakt. Het werkend zelf wordt te dikwijls gedomineerd door het niet te weerleggen, schrijnende besef 'ik ben niet goed genoeg'. Dat besef is zo diepreligieus verankerd, dat therapieën hier moeilijk greep op krijgen.

Het zijn niet in de laatste plaats vrouwen die voortdurend rondlopen met dit 'ik ben niet goed genoeg'-gevoel. Het wordt versterkt door andere niet-religieuze aspecten van hun socialisatie. En daarom lijkt mij hier een belangrijke uitdaging te liggen voor een feministische visie op spiritualiteit en werk.

---

² In het nu volgende maak ik gebruik van R. Sennett, *De flexibele mens. Psychogram van de moderne samenleving* (vert. van *The Corrosion of Character*, New York: Norton 1998), Amsterdam: Uitgeverij Byblos 2000.

³ Sennett, *De flexibele mens*, 113.

Werk, zin en feministische spiritualiteit

Kan ik bij wijze van conclusies vanuit bovenstaand betoog enkele elementen benoemen van een te ontwikkelen feministische visie op de verhouding van werk en zin? Als antwoord op een ontspoorde arbeidsethiek die het 'feeling good' in het werk in de weg zit en levenslang doet hangen naar erkenning? Een paar opmerkingen:

1. Het *themaveld* dat mij relevant lijkt voor Vrouwenstudies Theologie is vooral dat van de meer of minder bewust ingeslikte normativiteit inherent aan de eigen godsdienstige achtergrond. Daarmee komen onderwerpen ter sprake als falen, mislukkingen en het onderkennen van de ideeën van slagen en succes (oftewel: idealen) die daarbij horen; het zoeken naar mogelijkheden om verder te gaan na afwijzing, ontslag enzovoort; het opnieuw leren benoemen van de waarde van je loopbaan. Het zal er hier om gaan dat in een feministische visie de religieuze dimensie van deze ervaringen wordt gethematiseerd en gekritiseerd.

2. Feministisch-theologische *perspectieven* op de verhouding zin en werk kunnen mijns inziens worden ontwikkeld binnen het kader van een theologie van de arbeid, waarin de relaties die we als werkers met elkaar hebben belangrijker is dan onze productiviteit. In een dergelijke theologie moet de vraag worden beantwoord wat we eigenlijk verstaan onder 'goed werk'(E.F. Schumacher)⁴ en welke dimensies daarin kunnen worden onderscheiden.

Vraag aan M., werkzaam als manager in het bedrijfsleven en daarvoor negen jaar als feministisch theologe: wat is volgens jou het effect van religie in werk? Antwoord: er komen ouderwetse grondwoorden in me op: respect, aandacht, ruimhartigheid, barmhartigheid. Dat effectueert zich in ruimte geven aan mensen, zodat ze hun krampachtigheid en angsten kunnen loslaten. En ook in geloof in de groei van mensen. Religie betekent voor mij dat mislukking nooit absoluut is, maar dat je je altijd herstellen, vernieuwen kunt.

3. Ten slotte: wat zou het typerende kunnen zijn van feministische spiritualiteit in de discussie over zin en werk? Gaat spiritualiteit hier op in de koestering van het zelf? Of in milieubewust ondernemen en respect hebben voor werknemers? Valt het samen met de openheid waarover Bekkenkamp het heeft? Het gesprek daarover is nog nauwelijks begonnen.⁵ Het kan ook niet beginnen zonder gesprek over de religieuze levensoriëntatie die 'feeling good' in 'goed werk' mogelijk maakt.

⁴ E.F. Schumacher, *Good Work*, New York: Harper and Row Publishers 1979.

⁵ Vgl. in dit verband het artikel van Jolinda van Hoogdalen, 'Spiritueel management bestaat niet', *Avanta. Magazine voor vrouwen met ambitie*, 15 (2000) 7/8, 14v.

Ik sluit af met een gedicht van Aleid Schilder, als voorbeeld van een samenbrengen van werk en zin in een feministische spiritualiteit:

Gereformeerd

Ik ben een vrouw
dat is: een mens
en dus een onvolkomen wezen
met heimwee naar Eens
verlangen naar Ooit
in vorm en verschijning gevangen
verdwaald in mijn hoofd
en ver van Huis

wat vorm is kan niet volmaakt zijn
Gods armen en benen
handen en voeten
zijn wij
we zullen aarde en hemel verbinden

Ik ben prachtig en krachtig
en niet almachtig
maak fouten
bega blunders
vergeet jou
en haak af

als God armen en benen heeft
handen en voeten
kunnen Haar ogen huilen

als ik Zijn adem en aandacht ben
is mijn hart niet van steen
en tot alles in staat⁶

---

⁶ Aleid Schilder, *Omgaan met donker in het licht van eeuwig leven*, Baarn: Ten Have 1993, 11.